

Antoni Mironowicz

(Białystok)

ŹRÓDŁA PETERSBURSKIE DO DZIEJÓW KOŚCIOŁA WSCHODNIEGO W RZECZYPOSPOLITEJ

Spośród zespołów archiwalnych zza wschodniej granicy wielkie znaczenie w badaniach nad dziejami Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej posiadają rękopiśmienne zbiory z archiwów i bibliotek rosyjskich, białoruskich i ukraińskich. Na szczególną uwagę zasługują zbiory Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk. Kolekcja *Pawła Dobrochotowa* (kolekcja 52, opis 1-3) zawiera dokumenty z archiwów diecezji prawosławnych i unickich, przywileje królewskie nadane hierarchii prawosławnej, dokumenty uposażeniowe cerkwi i monasterów prawosławnych, wykazy parafii, wizytacje klasztorów, rejestry spraw cerkwi unickich, akty gospodarcze i sądowe poszczególnych parafii i klasztorów. Wśród tych dokumentów klasztornych znajdujemy literaturę polemiczną i hagiograficzną, opracowania historyczne dziejów poszczególnych monasterów. W niektórych zespołach spotkać można utwory literackie oraz utwory o charakterze pamfletycznym i politycznym.

Z kolei kolekcja *Sobranije Archieograficznej Kommissii* (kolekcja 114, opis 1-4), przechowywana w Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk, zawiera edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom i monasterom Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej z XVI-XVIII wieku. W kolekcji przechowywane są akta sygnowane przez Zygmunta III Wazę, Władysława IV, Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego, Augusta II Sasa, Augusta III i Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zespole tym znajduje się ponad 130 oryginalnych jednostek archiwalnych z do-

kumentami pisanyymi w języku polskim i łacińskim z lat 1499-1789. Na zespół ten składają się również edykty i przywileje królów polskich nadane cerkwiom, miastom, bractwom cerkiewnym i cechom rzemieślniczym. Osobną grupę stanowi zbiór składający się z 38 jednostek archiwalnych, w których znajdują się pisma króla Zygmunta III Wazy i kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Sapiehy z lat 1600-1622. Większość z tych pism dotyczy kwestii wyznaniowych, a zwłaszcza relacji między Kościołem prawosławnym a unitami¹.

W omawianym archiwum akta do dziejów Kościoła wschodniego znajdują się ponadto w kolekcjach N. P. Lichaczowa (kolekcja 238) i D. I. Zubrickiego (kolekcja 57). Są to pojedyncze dokumenty dotyczące spraw cerkiewnych sygnowane przez królów polskich, książąt litewskich, możnowładców i szlachtę.

Ważnym zbiorem archiwalnym do poznania dziejów Kościoła wschodniego są akta przechowywane w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu². Archiwum to specjalizuje się w gromadzeniu dokumentów historycznych, głównie z XVIII i XIX wieku. Zgromadzone tam kolekcje stanowią doskonałe źródło poznania dziejów Rosji i państw ościennych. W ponad siedmiu milionach jednostek archiwalnych, podzielonych na 1697 zespoły (fondy), znajdują się archiwalia ministerstw, urzędów państwowych, stowarzyszeń i organizacji, Senatu i Synodu, rodów magnackich, Kościoła prawosławnego, rzymskokatolickiego, unickiego i innych wyznań. Na podstawie tych archiwaliów można prześledzić rosyjską politykę wyznaniową od Piotra I do 1917 r.

W Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu znajdują się akta Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, które dotyczą również ziem polskich, zwłaszcza w odniesieniu do XVIII stulecia i lat 1839-1918. W archiwum Świętego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego jest zespół Kancelarii Oberprokuratora Synodu (zespół 797), który zawiera informacje dotyczące centralnej administracji Cerkwi prawosławnej z lat 1704-1918, sprawy kasaty unii na Białorusi. Znajdujemy tam ponadto charakterystyki biskupów ruskich, korespondencję osób świeckich i duchownych dotyczącą spraw wyznaniowych oraz raporty Duchowego Komisarza w Kijowie a dotyczące położenia cerkwi i monasterów prawosławnych na ziemiach polskich.

W tym samym archiwum zgromadzone są akta Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w tym Departamentu Wyznań Obcych (zespół 821). Katalog 4 tego zespołu omawia jednostki archiwalne ukazujące politykę caratu wobec unitów chełmskich³. W zespole 822 przechowywane są dokumenty Archiwum Kolegium Duchownego Rzymskokatolickiego

¹ *Letopis zanijatii Archieograficeskoju Kommissieju 1862-1863*, wyp. I, Sankt-Pietierburg 1863, s. 29-46.

² *Opisanije dokumentow Archiwa Zapadnorusskich Uniatskich Mitropolitow*, t. I (1470-1700), Sankt-Pietierburg 1897; t. II (1701-1839), Sankt-Pietierburg 1907. *Archiu Unijatskich mitrapalitau*, oprac. S. I. Paūłowicz, T. M. Małcawa, Min-sk-Połack 1999.

³ M. Radwan, *Ecclesiastica w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt Petersburgu*, Lublin 2008, s. 8.

w Rosji z lat 1797-1917 (opis 1-12), a w zespole 826 - akta Kancelarii metropolitów rzymskokatolickich⁴.

Szczególnie istotny jest zespół *Kancelaria metropolitów greckounickich cerkwi w Rosji* (kolekcja 823, opis 1-3). W archiwum tym znajdują się cenne wykazy parafii poszczególnych diecezji prawosławnych i unickich z XVII i XVIII w., ich akty fundacyjne, wizytacje i uposażenia. Równie bogate są zbiory dotyczące poszczególnych monasterów: od dokumentów fundacyjnych po akta sądowe i gospodarcze. Tam też przechowywane są komplety dokumentów dotyczących położenia Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich w latach 1839-1915. W zespole tym znajdujemy ponadto petycje i skargi osób stanu duchownego i świeckiego dotyczące spraw Kościoła wschodniego, edykty królewskie, rozporządzenia protopopów i ordynariuszy diecezji, wypisy z ksiąg sądowych grodzkich i ziemskich. W zespole tym mieszczą się również oświadczenia osób duchownych, akta bractw cerkiewnych i prowadzonych przez nie szkół i szpitali, rejestry gospodarcze cerkwi i monasterów. W zespole tym znajdujemy liczną korespondencję biskupów unickich i łacińskich z dworem królewskim, magnatami i Stolicą Apostolską. Dokumenty tego zespołu były sporządzone w języku łacińskim, starobiałoruskim, ruskim, polskim, francuskim, włoskim i greckim.

Pierwszego opisu unickiego archiwum metropolitarne dokonał już w 1699 r. bazylianin Józef Saparowicz, późniejszy przełożony monasteru ławryszowskiego. Archiwum to znajdowało się w majątku Ruta, położonym w województwie nowogródzkim. Nie była to całość archiwum metropolitów unickich. Jego poszczególne części znajdowały się w Nowogródku, Warszawie, Gródku, Struni, Lwowie, Radomyślu, Łucku, Byteniu i innych ośrodkach bazyliańskich. Zbiory tych archiwów zostały przewiezione w latach 1810-1828 do Wilna, a następnie metropolita Jozafat Bułhak przewiózł je do Połocka. W 1829 r. metropolita Bułhak przeprowadził się do Sankt-Petersburga, a archiwum umieścił w budynku Grecko-Unickiego Duchownego Kolegium. Tam też trafiła część archiwum metropolitów unickich przechowywana w Wilnie. Wszystkie akta metropolitów unickich zostały przekazane w 1840 r. do Białorusko-Litewskiego Kolegium, które zajmowało się sprawami byłych unitów. W 1841 r. do tego zespołu dołączony został fragment tychże archiwaliów ocalały w Radomyślu. Decyzją arcybiskupa litewskiego Józefa Siemaszki Kolegium i archiwum zostało zamknięte w 1843 r., a jego zbioru zostały przekazane do Archiwum Świętego Synodu. W 1865 r. została powołana specjalna komisja w celu uporządkowania zbiorów archiwum metropolitów unickich. Niektóre dokumenty tego archiwum zostały wydane w trzech tomach *Akty odnosiaszczijesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannyje i izdannyye Archieograficzeskogoj Kommissieju*, w dwóch tomach *Wiestnika Ju-go-Zapadnoj i Zapadnoj Rossii* oraz w dwóch obszernych tomach *Opisanije dokumentow Archiwa Zapadnorusskich Uniatskich Mitropolitow. Opisanije dokumentow* przygotował do druku archiwista S. G. Runkiewicz, który pod kierownictwem profesora Petersburskiej Duchownej Akademii Piotra M. Żukowicza miał też przygotować do wydania trzeci tom.

⁴ Ibidem, passim.

Nie wiadomo, z jakich przyczyn tom ten nie ukazał się. Trzeci tom opisu tego zbioru został wykonany dopiero w latach 1950-1952 przez pracowników Centralnego Historycznego Archiwum w Leningradzie. W trzech tomach *Opisanije dokumentow* została umieszczona informacja o dokumentach, ich tytułach i zawartościach, z wykazem osób i miejscowości, których dokument dotyczy⁵.

Do poznania dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach białoruskich i litewskich służą akta przechowywane w zespole 824 nazwanym Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie. Znalazły się tam dokumenty z lat 1713-1843 w liczbie 3378 jednostek archiwalnych. Zespół ten składał się z archiwum powstałego w 1805 r. Departamentu II do spraw unickich, przekształconego w 1818 r. w Kolegium Greckokatolickie, a następnie po kasacie unii w Kolegium Duchowne Białorusko-Litewskie. Dokumenty tego zespołu dotyczą procesów zachodzących w Cerkwi unickiej, zawierają dane statystyczne dotyczące liczby parafii, duchowieństwa i wiernych z lat 1713-1843, akta różnych klasztorów, seminariów i innych instytucji cerkiewnych⁶.

Bogate zbiory inwentarzy, uniwersałów królewskich, wypisów z ksiąg Trybunału Litewskiego, instrukcje i diariusze sejmikowe i sejmowe oraz korespondencja dotycząca spraw cerkiewnych znajdują się w *Awtografach P. P. Dubrowskiego* przechowywanych w Oddziale Rękopisów dawnej Państwowej Biblioteki Narodowej im. M. E. Sałykowa-Szczedriny w Petersburgu, dziś Państwowej Publicznej Biblioteki w Petersburgu. Tam też znajduje się zespół *Polonika*, który zawiera wiele dokumentów dotyczących spraw religijnych w Rzeczypospolitej, w tym również Kościoła wschodniego. Z kolei Biblioteka Akademii Nauk Rosji w Petersburgu posiada liczne zbiory polemicznej literatury religijnej, powstałej w środowiskach monastycznych i dworach magnackich.

Wiele dokumentów dotyczących Kościoła prawosławnego i unickiego, poszczególnych diecezji, cerkwi i monasterów, pochodzących z zespołów archiwalnych z Petersburga, zostało wydanych drukiem w seriach wydawniczych Wileńskiej, Kijowskiej, Petersburskiej Komisji Archeograficznej⁷.

Polityka wyznaniowa w relacji ówczesnych elit znajduje odzwierciedlenie w licznych listach przechowywanych w Centralnej Naukowej Bibliotece Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Cenne zespoły akt do dziejów Kościoła wschodniego na ziemiach polskich od XV w. do 1941 r. są przechowywane w archiwach państwowych i bibliotekach Moskwy, Grodna, Wilna, Mińska, Lwowa,

⁵ *Archiu Unijatskich mitrapalitau*, s. 6-7.

⁶ M. Radwan, op. cit., s. 15.

⁷ *Akty izdawajemyje Wilenskoju Archieograficeskoju Kommissieju dla razbora driewnich aktow w Wilnie*, t. I-XXX, Wilno 1865-1908; *Akty odnosiaszczijesia k istorii Južnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannnye i izdannnye Archieograficeskoju Kommissieju*, t. I-XV, Sankt-Pietierburg 1863-1892; *Akty odnosiaszczijesia k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannnye i izdannnye Archieograficeskoju Kommissieju*, t. I-V, Sankt-Pietierburg 1846-1853; *Archieograficeskij sbornik dokumentow odnosiaszczijesia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi, izdawajemyj pri Uprawlenii Uczebnogo Okruga*, t. I-XI, Wilno 1867-1890; *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii izdawajemyj Kommissieju dla razbora driewnich aktow, sosotojaszcziej pri Kijewskom, Podolskom i Wołyńskom gienieral-gubernatorie*, cz. I, t. 1, Kijew 1859; cz. I, t. 2, Kijew 1864; cz. I, t. 3, Kijew 1864; cz. I, t. 4, Kijew 1871; cz. I, t. 5, Kijew 1872; cz. I, t. 6, Kijew 1883; cz. I, t. 7, Kijew 1887; cz. I, t. 8, Kijew 1914; cz. I, t. 9, Kijew 1893; cz. I, t. 10, Kijew 1904; cz. I, t. 11, Kijew 1904; cz. I, t. 12, Kijew 1904; cz. II, t. 2, Kijew 1888; cz. II, t. 3, Kijew 1910. *Opisanije dokumentow Archiwa Zapadnorusskich Uniatskich Mitropolitow*, t. I, Sankt-Pietierburg 1897; *Russkaja Istoriceskaja Biblioteka*, t. VII, XIX, XXVII, XXXIII, Sankt-Pietierburg 1882, 1903, 1910, 1915; *Wiestnik Zapadnoj Rossii. Istoriko-literaturnyj żurnal*, t. I, kn.1-5, Wilno 1867; t. II, kn. 4-8, 1865-1867; t. III, kn. 2-7, 1865-1868.

Antoni Mironowicz

PETERSBURG SOURCES FOR EASTERN CHURCH LIFE
IN THE POLISH COMMONWEALTH

SUMMARY

Among archives coming from west handwritten collections those from Russian, Belarusian and Ukrainian libraries and archives have great meaning for the research of the Eastern Church in Poland. Special attention should be given to collections from Petersburg unit of Russian history institute belonging to science academy archives and from national history archive in Petersburg. The author discusses usefulness of these archives for research on eastern church history in The Republic of Poland.

Translated by Author

